

Міне, осындай тілдік ерекшеліктер мен айырмашылықтарды айқындау негізінде олардың тілдік сәйкестілігі әлі қалыптаспағанынан көреміз. Бірақ оралмандар тілі таза, құнарлы, оралымды екеніне ешкім дау айта алмас.

Моңғолия, Қытай, Түркия, Франциядан келген қандас бауырлығымыз келген бойда орыс тілінің басымдығынан көп зиян шегеді. Олардың тіліндегі ерекшеліктер уақыт өте азайып, тілдік сәйкестілігі жоғарылайды. Бәрі бір де орыс тілінің күнделікті қарым-қатынаста ғана емес қоғамда да басым тіл болуы және олардың аталмыш тілді білмеуі, меңгерудегі қиындықтары репатрианттар тіліне көп зала-

лын тигізеді. Жоғарыда келтірілген мысалдардың барлығы дерлік тілдік фактілер. Ал бұл мәселелерді шешуде әлеуметтік жағдайға кеп тірелеміз. Репатрианттар тіліндегі тілдік ерекшеліктер мен қазіргі қоғамдағы салмағы басым емес мемлекеттік тілдің жағдайы олардың сіңісіп кетуіне белгілі дәрежеде кедергі келтіретінін анықтадық. Мемлекеттік тіліміздің мәртебесі арта берсін деп тілейміз!

1. Назарбаев Н.Ә. Тарих толқынында. – Алматы, 1999.
2. Сүлейменова Э.Д., Шәймерденова Н.Ж., Смағұлова Ж.С., Ақанова Д.Х. Әлеуметтік лингвистика терминдерінің сөздігі. – Астана: «Арман-ПВ» баспасы, 2008.
3. Әлкебаева Д.А. Сөз мәдениеті: Оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2011.

Бектемирова С.Б., Аuesхан Р.

Языковая идентичность, языковой барьер репатриантов-казахов

В данной статье рассматривается языковое состояние и языковая идентичность, языковой барьер репатриантов-казахов.

Bektemirova S.B, R. Aueskhan

Language identity, language barriers of immigrant Kazakhs

Article considers the language situation and language barrier, identity of repatriates-Kazakhs.

Р. Байымбетова,

А.Ясауи атындағы ХҚТУ-нің оқытушысы. Түркістан қ.

КӨНЕ ТҮРКІЛЕРДІҢ МИФОЛОГИЯЛЫҚ ДҮНИЕТАНЫМЫНДАҒЫ ҰМАЙ ЖӘНЕ ҚҰТ ҰҒЫМДАРЫНЫҢ ТІЛДЕГІ КӨРІНІСІ

Орхон ескерткіштері тілі деректері Ұмай культінің VІІ-ІХ ғасыр түркілері танымында ерекше орын алған қасиетті ұғымдардың бірі екенін көрсетеді. Адамзаттың өсіп-өнуінің пірі, отбасының қорғаушысы саналған Ұмай ұрпақты аман-есен дүниеге келтіреді, сәбиді ауру-сырқаудан, көз, тіл тиюден қорғайды деп сенген көне түркілер Ұмайды қасиетті Әйел-Ана ретінде таниды. Түркілердің мифологиялық дүниетанымының басты ұғымдарының бірі Ұмайды грек аңыздарындағы Афродитамен, авесталық Ардвисура Анахитамен байланыстырушы көзқарастар бар [2, 230 б.].

М.Орынбеков “Түрік пен монғол халықтарының салыстырмалы мифологиясында, әфсаналарда Ұмайға монғолдың Этуген құдайы сәйкес келеді, себебі ол да ежелгі түріктің қасиетті “Отыкен қарашылығынан” шыққан.

Ұмайды ежелгі үнді құдайы Умамен салыстырады, ол да Ұмай сияқты міндеттер атқарған. Ұмай деген сөздің өзі «бала орны», «ана іші» және сондай ұғымдарға сәйкес келеді» [1, 152 б.] дей отырып, Ұмайдың міндеті ең алдымен адам баласының тууын қамтамасыз ету, оларды дүниеге аман-есен келтіру екенін айтады. Таулы Алтай өңірі Кудыргэ қорғаны маңынан табылған үш мүйіз тәрізді бас киімі бар әйел бейнесіндегі балбал тасты зерттеу барысында тарихшы-археологтар балбал таста өсіп-өнудің киесі, бала мен жауынгерлердің қорғаушысы қасиетті Ұмай бейнеленуі мүмкін деген қорытындыға келген. Алтайлықтар мен телеуттер арасында *Үч Мүстү Бай Оны* (үш мүйізді қасиетті ана) жайлы аңыз кеңінен тараған. Бұл аңыз Ұмай-Ананы аңшыларды желеп-жебеуші киесі ретінде танудан туған

тық қоғамнан бастау алып, халық санасында осы күнге дейін сақталып келе жатқан дәстүрдің сарқыншағы, реликтілік бейнесі сыңайлы [8, 287 б.]. Қазақ халқының дәстүрінде де Ұмай анаға сыйыну дәстүрінің сақталғаны *Ұмай ана жар болсын! Ұмай ана шипа берсін! Ұмай анаға тапсырдым, Менің қолым емес, Ұмай ананың қолы* т.б. тәрізді салт-дәстүрге қатысты оралымдардан, *Ұмайға сиынбай ұлды болмас* деген мақалдан көрінеді

Ұмай Ана жайлы аңыз-әңгімелер, салт-дәстүрлер түркі халықтарының Ұмай мифонимінің сокральді мәні нәрестенің дүниеге келуіне дейінгі, ана құрсағында пайда болу кезеңіне, жалпы адамзатты дүниеге әкелетін аналық негізге қатысты екенін айқын көрсетеді. М.Қ. Ескеева Ұмай мифониміне негіз болған архитүбірді анықтау барысында «Жалпы түркі тілдеріндегі «үлкею», «көбею», «өсу», «ұрпақ тарату», «жалғасу» т.б. семаларын сақтаған сөздердің тұлғасында да сәйкестіктердің болуы $*ur/*_br \approx *u_1 \approx *_bg \approx *um/_bm \approx *ul/*_yl$ моносиллабтарын гомогенді тұлғалар ретінде қарастырып, ортақ ілкі түбірі «ұрпақ әкелу, көбею, жалғасу, өсу т.б.» мазмұнын сақтаған *u/_b* тұлғасы екенін ажыратуға мүмкіндік береді» деген қорытындыға келеді [8, 288 б.]. Араб тілінде де “ана, шеше” сөзі “ум” *وَم* түрінде айтылуы Ұмай мифонимінің этимологиясы, семантикалық уәжі жайлы айтылған пікірлердің негізділігін көрсетеді.

Ұмай мифонимінің мазмұны түркі халқының өзіндік болмысын тануға ықпал етеді. Көне түркілер тілінде кеңінен қолданылып, қазіргі түркілер тілдерінде де сақталып келе жатқан *Ұмай* лексемасы жалпытүркілік мифологиялық дүниетанымды бейнелейтін мифологиялық концептінің адамзатқа «өмір мен тіршілік», «денсаулық пен салауаттылық», «әдемілік пен әсемдік», «бақыт пен ырыс», «өнер мен білім», «жеңіс пен сәттілік» тәрізді рухани-материалдық құндылықтар сыйлаушы кие, пір мәнін сақтаған тілдік репрезентациясы.

ҮІІ-ІХ ғасыр түркілері дүниетанымдағы қасиетті ұғым *Құт* адамзатқа өмірлік күш-қуат, несібе, ырыс-береке, байлық, абырой-атақ, бедел әкелуші кие. Көне түркі тілі сөздігінде *qut* моносиллабының «счастье», «благо», «удача», «успех», «счастливый удел» мағыналары тіркелген. Көне түркілер танымында Құт тек адамның ғана емес жануарлардың, төрт түлік малдың, өсімдіктердің киесі. Л.Потаповтың көзқарасы бойынша түркілер

танымында *құт* туралы халықтық түсінік билік басындағы аристократтық топ тарапынан, мемлекеттік құрылымды нығайту, өз үстемдіктерін орнықтыру мақсатында қатардағы көшпелілерге үгіт-насихат жүргізу үшін туындауы мүмкін [4, 285 б.]. Көне түркілер дүниетанымында терең орныққан Құт киесін олардың арғы ата-бабаларынан келе жатқан, мифологиялық жад арқылы ұрпақтан-ұрпаққа ауысқан архаикалық түсінік деп танығанымыз дұрыс. Орхон ескерткіштері мәтіндерінде қолданылған *құт* лексемасының мазмұны да Құт ұғымының қолдан жасалған кие емес түркілік этноболмысты танытатын халықпен бірге жасасып келе жатқан лингвомифологиялық бірлік екенін көрсетеді. Мысалы: Күлтегін ескерткішіндегі *Bodunyū igidejin tijin jyr̄yaru oγuz bodun tapa, ilger̄ qytaj, tataby bodun tapa biriger̄ tabyač tapa eki jigirmi [s̄yledim], s̄nȳsdim. Anda kisre tenri jarylqaduq ы̄с̄n quutym, ы̄lgim bar ы̄с̄n ы̄lteč̄i bodunyū tirigru igit(t)im. Jalaγ bodunyū tonluγ qyldym. C̄yγaj bodunyū baj qyldym.* «Халықты көтерейін деп терістікте оғыз халқына, ілгері қытан, татабы халықтарына қарсы, берігері табғачқа қарсыұлкен әскермен он екі рет соғыстым. Содан кейін Тәңірі жарылқады, бағым (құтым) бағым бар үшін, үлесім бар үшін, өлмеші халықты тірілте көтердім. Жалаңаш халықты тонды, жарлы халықты бай қылдым» (КТҰ, 28,29) [6, 177 б.] мәнмәтіні бойынша Тәңірі риза болғанда ғана құт адамдармен бірге болатынын, құт бірге болса барлық қиындықты жеңуге болатынын байқасақ, Білгеқаған ескерткішіндегі мына сөйлемдер арқылы *Al[p qayanȳa j]aγyldy. Bze tenri yduq jer sub [ečim qayan quuty taplamady erinč. Toquz oγuz bodun jerin, subyn ydyp tabyačyaru bardu. Tabyač [...]bu jerde kelti. Igidejin tijin saq[yndym...]* *bodun ...*» [бәрін де] жасайды. Алып қаған да жаңылды /қателесті/. Жоғарыда Тәңірі, киелі Жер-су Ағам-қағанның құтын қолдамады. Тоғыз-оғуз халқы жерін - суын тастап табғачқа барды. Табғач[...] бұл жерге келді. [Бір] игілік істейін деп ойладым... халық...» (БК) [7, 193,206 бб.] Тәңірі қолдамаса құттың да көмегі болмайтынын аңғарамыз. Сондай-ақ ескерткіштер тілі деректері бойынша түркілер батыр, ақылды ұлды дүниеге әкелетін аналарға да Құт қонады деген сенімнің де қалыптасқанын көреміз. Мысалы, *On jal̄ta Umaj teg ы̄gim qatun qutn̄a, inim K̄l̄tegin er at bol̄tn* «Он жаста Ұмай тектес шешем қатынның бағына

(құтына) інім Күлтегін ер атанды» (КТү, 31) [6, 177 б.]

Қазақ тіліндегі *Құтты қонақ келсе қой егіз табады* тәрізді мақалдардан, *құтты жеріне қондырды, құт қонды, құт дарыды, құты кетті, құты қашты, құтты мекен, құтты болды, құты шайқалды* т.б. тұрақты тіркестерден қазақтар дүниетанымында Құт киесінің терең орныққанын көреміз. «Құтты болсын айту» салты да қазақ дүниетанымы көнетүркілердің мифологиялық дүниетанымының белгілерін молынан сақтап, оны әрі қарай жетілдіріп рухани-мәдени құндылыққа айналдырғанының көрнісі.

Көне түркілердің Тәңірлік дүниетанымы аясына кіретін *Ұмай, Құт* ұғымдары халықтың сан ғасырлық тәжірибесі мен таным-түсінігі арқылы қалыптасып, қазіргі түркілерге дейін жеткен лингвомифологиялық бірліктер. Түркі халықтары дүниетанымының архисаналық кезеңінен бастау алатын *Ұмай, Құт* киелері жалпытүркілік сана арқылы ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан, белгілі бір дәрежеде халықты адамгершілікке, тазалыққа, әдептілікке тәрбиелеу құралына айналған архаикалық құндылықтар жүйесіне жатады. Тілдік деректер көне түркілердің *Ұмай* мен

Құтты ешқашан да Тәңірмен теңестірмегенін көрсетеді.

ҮІІ-ІХ ғасырларда жазылған ескерткіштер тілі көне түркілердің діни-мифологиялық дүниетанымын көрсететін Тәңірлік идеясы негізгі төрт бағытты қамтығанын аңғартады. Бірінші – Жалғыз жаратқан Ие – Тәңірге тағзым ету; екінші – мәңгі өзгермейтін әлем, Тәңір мекені – Көкті киелі санау; үшінші – тіршіліктің өсіп-өркендеуін қамтамасыз етіп отырған, адам мекені – Жер-суды киелі санау; төртінші ата-баба рухын қаділеу, аруаққа сыйыну.

1. Орынбеков М. Ежелгі қазақтардың дүниетанымы. – Алматы: Ғылым, 1996. –168 б.

2. Кондыбай С. Казахская мифология. –Алматы: Нұрлы әлем, 2005. –272 с.

3. Длужневская Г.В. Еще раз о «Кудыргинском валуне» (к вопросу об иконографии Умай у древних тюрков) // Тюркологический сборник, 1974. –Москва, 1978. –С. 231.

4. Потапов Л. П. Умай – божество древних тюрков // Тюркологический сборник, 1972. –Москва: Наука, 1973. – С. 285.

5. Кляшторный С.Г. Мифологические сюжеты в древнетюркских памятниках // Тюркологический сборник. – Москва: Наука, 1981. С. 131-132.

6. Айдаров Ф. Күлтегін ескерткіші. –Алматы: Ана тілі, 1995. –232 б.

7. Айдаров Ф. Тоникук ескерткішінің (ҮІІІ ғасыр) тілі. –Алматы: Қазақстан, 2000. –120 б.

8. Ескеева М.Қ. Көне түркі және қазіргі қыпшақ тілдерінің моносиллабтық негізі. –Алматы: Арыс, 2007. –360 б.

Байымбетова Р. Значение языкового аспекта в древнетюркской мифологии Умай и Кут
Bayymbetova R. The meaning of language aspect in Ancient Turkic Mythology Umai and Kut

А. С. Бұлдыбай,

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің доценті, ф.ғ.к.

ЖЫРАУЛЫҚ, ЖЫРШЫЛЫҚ ӨНЕР

Танды таңға қосып, талайдың таңдайын қақтырған жыраулық, жыршылық, сөйлесе тілінен бал тамған, дүйім жұртты аузына қаратқан шешендік, алқа топтың алдында жыр семсерін жарқылдатып жан алып, жан берісіп сөз сайысына түскен айтыскерлік қазақ халқының баға жетпес байлығы, көп халықта кездесе бермейтін айрықша өнер екені даусыз. Сондықтан да бұл өнер түрлері туралы салықалы ғалымдарымыздан бастап, жас ізденушілерге дейін пікір айтпағаны кемде-кем. Бүгінгі таңда халқымыздың басқа мәдени мұраларымен қатар өсіп-өніп, дамып келе жатқан бұл

өнер салаларына қызыға қараушылық көбеймесе азайған жоқ.

Ұзақ жылдар бойы Республикамыздың түкпір-түкпірін аралап халқымыздың жыраулық, жыршылық өнерін жандандыруға ат салысқандықтан, Республикалық теледидардың «Халық қазынасы» атты бағдарламасынан талай термеші, жыршы, жырауларды көрсетуге мұрындық болғандықтан, қазақ халқының шешендігі туралы арнайы зерттеу жүргізгендіктен және айтыс деген аламан бәйгенің қайта жандануының орта тұсында жүргендіктен осы қасиетті үш өнер туралы қалам